

Sándor Iván

Semmi sem tilos

„csakis a hamisság és a csalás”

„...vajon mi a széppróza egyik nagy korszakának elején, végén, vagy a közepén tartunk-e;...egyed utak termőföldre vezetnek, mások homokba és sivatagba;”

(Virginia Woolf – 1919.)

„...ezen a »redukált« állapoton kívül is, melybe a történelem ma valamennyiünket belekényszerít, többféle módon lehet irodalmat csinálni; van lehetőség a választásra, s következésképp van, ha nem is írói erkölcs, legalább írói felelősség.”

(Roland Barthes – 1961.)

1.

Hölgyeim és Uraim! Mindenekelőtt közös gyengeségünkre hívnám fel a figyelmet. Nem tudunk kigyógyulni abból, hogy fontosnak érzett benyomásainkat kizárólag saját korszakunk felismeréseiként tüntessük fel. Regényírók, irodalomtörténészek hangoztatjuk, hogy „olyan korban élünk, amikor az ember nincs biztonságban lehorgonyozva oda, ahol áll. Minden mozog körülöttünk, és mozgunk mi magunk is.”

Ki ne érezné ezt? Ki ne érezte volna, már két évtizeddel ezelőtt is az ezredfordulón? Holott az idézett mondatokat 1927-ben írták le.

Nézzünk másik példát: „... az anyag, mely szépprózába kívánczik, már más, mint amihez a hagyományok hozzászoktattak.” Mennyire időszerű ez a gondolat is, holott ez is száz esztendő, amiként a címbe foglalt idézet is.

Nemrégiben kezembe került egy magyar folyóirat a 21. század első éveiből. Azt a körkérdést teszik fel a szerkesztők, hogy *van-e valamilyen regényen túli, ugyanakkor magára a regényre vonatkozóan is érvényes elmondható történet?* Ha nem tévedek, ez ugyancsak olyan kérdés, amely időszerű volt egy évszázada is, azonban ma is foglalkoztatja a regényírókat, az irodalomtörténészt.

Az író, akinek konferenciánkat szenteljük, a regény jövőjéről írva, először mindig a múltra fordította a tekintetét. Érdemes tanulni tőle. Az európai regényt (a magyar regényt) úgy nézem, hogy nem látok európai (magyar) regényt, de látok regényeket. Erről is mondtak megszívlelendőt száz éve: „A próza sajátos anyaga” – ilyen nincs; minden anyag lehet sajátos prózai nyersanyag, minden érzés és gondolat... nem lehet egyetlen kifejezéssel összefogni azokat a vádakat és kifogásokat, melyeket a terjedelmükben is csodálatot keltő, ám egyszersmind az ellenkezőjét is kiváló művek... ellen kényszerülünk felhozni...”

Tudatában vagyok: az, hogy a regényíró – bármennyire is kedveli a teóriát – úgy gondolja, a regény nem létezik, csak regények léteznek, a tudomány felől tekintve kihívás. A tudománynak a modernitásban alakult ki a hajlama a rendszeralkotásra, szelektálásra, kanonizálásra. Ez éppen az ezredfordulón érte el csúcspontját. Voltak jótékony, megtermékenyítő, felszabadító hatások és eredmények. De elkerülhetetlenek lettek – az egymással vitában álló – elméleti műhelyek szerinti olvasási-értelmezési stratégiák, illetőleg nem egyszer ezeknek hegemonikus értelmezései. Mindazonáltal ne legyünk igazságtalanok a teóriával szemben. Vegyük figyelembe, hogy az ezredfordulóra nemcsak a magyar regény, de a magyar irodalomtudomány is behozta a (megelőzően hosszan és nyomasztóan rákényszerített) megkésetttségét. Arról se feledkezzünk meg, hogy voltak kiváló esztéták, akik nem a (megengedem, igen magas színvonalú, teoretikus elvárások) értelmezési „rácsaiba” szorították be a regényt, hanem a művet-kort értelmezve nyúltak forró problémákhoz.

2.

A múlt századból ránkmaradt metafora: a borgeses könyvtár álma. Nem tudjuk ezt az álmodat végigálmódni, ha beláthatatlan polcokon nem önelvű, *különböző* műveket látunk két fedél között. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a regényben mindig érvényesült valami közös. Például az, hogy a születésével nagyjából egyidőben tárult fel az ember valódi lényé és az őt körülvevő világ közötti törés, aminek áthidalására a regény az emberi önazonosság keresésébe fogott. Közös volt mindig az is, amiről az ezredforduló tájékán két francia professzor, Michel Stanesco és Michel Zink azt írta, hogy „a regény olyan sajátos viszonyt hoz létre ember és világ között, mely túlmutat az irodalom szféráján... az a helyzet tükröződik benne, amelyben az ember saját rejtett lehetőségei felől kiindulva önmagát próbálja létrehozni.”

Az is közös, hogy a regény önmaga formálása közben évszázadokon át az európai ember arculatát is formálta, a kultúra egyik általános rendezőelvéként működött, az európai szellem fontos tartópilléréként. Ugyancsak közösnek tekinthetjük az ezredforduló idejének azt a felismerését, mely szerint a regény *már* arról beszélt, hogy az Én miképpen veszett el a valódi lényé és az őt körülvevő világ közötti szakadékká mélyült törésben, amelyet indulásakor még át tudott hidalni, továbbá, hogy ezzel egyidőben a regény hogyan vesztette el a kultúra formálásában tartópillérként betöltött szerepét.

Robert Musil száz éve felhívta a figyelmet arra, hogy „a már átfoghatatlan tartalmi gazdagság, a felduzzadt tényyszerű tudás (ideértve a morális tényeket is), a tapasztalásnak ez a szétáradása a természet felszínén áttekinthetetlen káosza annak, ami el nem tagadható”, és hozzátette, nincs értelme, hogy a roppant veszélyt, amely ennek következtében a kultúrára, az irodalom (regény) általános szerepére leselkedik, „elsinkófaljuk”.

Alig másfél évtizeddel később Aldous Huxley úgy látta, hogy beköszöntött az idő, amikor „a Nyugat népeinek nincs többé közös irodalmuk, sem ősi bölcsességre épült rendszerük.” A regény, írta, már nem formálja az európai embert, „a tekintélyes könyvek

sorozata nem létezik többé. Az összes nyugati kultúra közös alapja kicsúszott a lábunk alól.”

Umberto Eco a múlt század utolsó harmadában a különféle civilizációk harcát az új középkor metaforájával közelítve meg a bizonytalanságot, az állandó átmenetiséget, a folytonos újraalkalmazkodást látta a kultúra lényegi jegyének. Amiről ő még nem gondolkodhatott, az ezredforduló után köszöntött be, utalva a regény megváltozott helyére (statusára) is. Amíg ugyanis a „valóságos” középkor folyamatainak centrumában az önmagára ébredő Személyiség állt, addig eme „új” középkori szituáció az Ént az információk örvényeibe süllyesztette.

A regény számára az lett a kérdés, hogy mit kezd ezzel az újabb helyzettel, a korszak kultúrája számára – a többi között az – mit kezd azzal, hogy a regény már nem egyik tartóoszlop.

Az ezredforduló óta közel két évtized tapasztalatai alapján, most már végképp „nem sinkófálhatjuk el” azt ami történt.

3.

Jeles elméletsszövek (és szekunder követők) sokféleképpen értelmezték az ezredforduló magyar regényeit. Kimondva-kimondatlanul folyamatosan felülbírálták egymást is, önmagukat is. Mindig is azt vallottam, hogy a regényíró megközelítései: műhelyproblémák. 2018-ból visszanezve, az *akkori* regényben *három jellegadó* változatot találok. De hozzáteszem, ennek a három változatnak igen sok további egyedi variációját láthatjuk. Hozzáteszem azt is, hogy nem a modernitás vagy posztmodernitás, és nem a nemzedéki különbségek adták a variációkat. Ezek ugyanis többnyire keveredtek egymással az egyes művekben. Voltak regények, amelyek megőrizték a Személyiséget, mint az európai értékek megtestesítőjét, s ezeknek a regényeknek a poétikájában a veszendő Én éppen tartási igyekezetéről beszélt a forma, a nyelv. Voltak regények, amelyeket a biztos pontokat elvesztő, önmagát folyamatosan változásaiban „újraíró” személyiség instabilitása határozott meg. És voltak, amelyek már az Én-nélküliség térídejében formálódtak, nem volt bennük, aki nézzen, romból ácsolgattak romot.

Nos, ebben nemigen különbözött a magyar regény a kortárs európai regénytől. De abban már igen, hogy „mögöttük” felerősödött a leszámolás igénye egy legalább százötven éves trenddel, és a regény egy „másik” magyar történelmet, valóságot kívánt előbányászni a látszatok, maszkok, hamis mentalitások mögül, illetőleg ironizálta ezt az egész régióra kiterjedő hamis történelmi emberi szituációsorozatot. Ezzel a specifikummal kapcsolatban volt egy akkoriban sem kellően végiggondolt dilemma. Az ugyanis, hogy az Én veszendőségének, eltűnésének a Személyiség-nélküliségnek a megnyíló regénytere számára (*is*) létezett egy a magyar kultúrában-gondolkodástörténetben-irodalomban sajátosnak tekinthető előzmény. Nevezetesen az, hogy valami olyant kellett poétikailag „működtetni”, (vagy) ironizálni, (vagy) leépíteni, (vagy) teljességgel megszüntetni, ami valójában nem is volt (az európai folyamatokkal ellentétben) megalkotva és kiforrva.

Volt-e egyáltalán, és mennyiben (egyáltalán), ami „elveszett”?

A dilemmában persze benne voltak a magyar (és a régió) társadalmi-történelmi fejlődésének dilemmái, amelyekkel nem kívánom a Tisztelt Hallgatóság türelmét igénybe venni. Nézzünk egy irodalmi kontextust.

A magyar irodalomnak is van Faustja, Peer Gyntje, a tizenkilencedik században született *Az ember tragédiája*. Anélkül, hogy valami váratlant mondanánk, kijelenthetjük, hogy Goethénél köztudottan szerepel egy szerződés, amely Faust és Mephisto között megkötetik, mint az *egyén szabad döntésének* alapja, Ibsennél pedig köztudottan szerepel a héj-monológ, mint az *emberi Én önszembesítés-vándorútjának* alapja. *Az ember tragédiájában* ilyesmit nem találunk. Itt Ádám és Éva történelmi színtereken bolyong, illetőleg történelmi tapasztalatokkal „nem jut semmire”. Ugyanakkor szó nincs szerződésről, amelyet az Ember az érte küzdő két erő – az Úr és Lucifer – bármelyikével megkötne; a feje felett vitatkoznak az Ő sorsáról, hamis-félhamis alternatívák felé csábítják, s így a Személy az örökös „minták” térídejében, nem énjének magjához, hanem a függést elfogadó, kifejtett Énként nem „jegyezhető” változathoz jut el.

Ennek az ezredfordulón is érvényesülő konzekvenciái voltak a tekintetben, hogy miközben az európai regény már a huszadik század első harmadában a különböző episztemológiai horizontok alatt, a különböző poétikai változatokban szembenézett a Személyiség veszendőségével, második harmadában pedig fontos műveiben már eljutott az Én elbűcsúztatásáig, addig a magyar regény magát az autonóm embert is megkétséget próbálta kiforrni.

4.

A század utolsó másfél évtizedében droktriner sémákból kellett kiszabadítani a regényről való beszédet. Ez természetesen hozta magával a nézőpontok, teoretikus megközelítések, olvasási stratégiák összecsapását. Lassan tért nyertek azok, amelyeket az a felismerés vezetett, hogy az alapokig kell visszabontani. Egy fiatal irodalomtörténész feltette a kérdést, hogy milyen relevanciája van „az irodalomtörténetírás számára annak a kihívásnak, amelyet a magyar történetírásban egyre jelentősebb igénybejelentésként létező mikrotörténelmi módszertana jelent”? (Szilágyi Márton).

Ez a nézőpont „játékba hozta” azt, hogy a társadalomtörténelmi szempontú összefoglalás nemcsak a magyar gondolkodástörténetben, de a magyar irodalomban is hiányos, s ezért „újra kell szituálni azokat a metodológiai megfontolásokat, amelyeket az eddigi feldolgozások kimunkáltak: az irodalomtörténelmi szakirodalmat éppúgy, mint a történelmet”. Kapcsolatba kell ehhez hozni az értelmezéseket az olvasási módok archeológiájával, azzal, hogy „milyen történelmi szövegértési metódus” mutatkozhatott meg korábban is, illetve be kell építeni a szemléletmódokba-elemzéstankba, hogy milyen kereteket adhat a művekkel-életművekkel való foglalkozáshoz „az interpretációban felépülő társadalomtörténelmi, kulturális, antropológiai feltételrendszer”.

Szilágyi Márton (akinek gondolatait kiragadom nem egy új nézőpontú megközelítésből) azt a konzekvenciát vonta le, hogy miközben a mikrotörténelmi és irodalomtörténelmi kutatás igen sokat kölcsönöz a strukturalizmus, hermeneutika, dekonstrukció elméleti iskoláiból, mégis a kulturális antropológia és a mentalitástörténet alkalmazásával olyan útra léphet, amelyen „az irodalomtörténet és a mikrotörténelmi kettős feltételrendszerének a figyelembevételével, egy termékeny új megközelítés lehetőségét rajzolja ki.”

Az alapokig való elméleti visszabontás másik változatát képviselte a pályáján akkoriban induló irodalomtörténész (Németh Zoltán), aki radikálisan szakított egy olyan feltételrendszerrel, amelyik elméleti rácsokat helyezett a művekre. Magukból a művekből kiindulva vonta le azt az *elméleti* következtetést, hogy a regény fellázad a teória alternatívái ellen. „Ha valaki a 90-es évek magyar irodalmával kíván foglalkozni a jövőben, valószínűleg nem hagyhatja figyelmen kívül az irodalomelméletnek ebben az időben játszott szerepét. A rendszerváltozás utáni években ideológiai vákuum keletkezett, az addig regnáló (marxista) elmélet bukásával, amely nagyszerű táptalajt jelentett a magyar kontextusban újdonságként ható, nyugaton viszont már jól bejáratott, innovatív erejüket lassan elvesztő *elméleti* iskolák számára.” A továbbiakban vállalta annak kimondását, hogy a recepcióesztétika és dekonstrukció egyes válfajai valóban rátelepedtek a magyar regényre, és „döntő módon meghatározták azt a módot és lehetőséget, ahogyan irodalmi kérdésekről

egyáltalán gondolkozni lehetett... megpróbálta előírni azokat a pozíciókat, amelyek elfoglalása esetén a szövegnek reménye lehet a kanonizációra."

Az ilyen megközelítések semmiképpen sem igazolták természetesen azokat az ómódi irodalomtörténeti-kritikai megközelítéseket, amelyek az új strukturalista, hermeneutikai, dekonstrukciós eljárások előtt *uralták* a teoretikus és recepciók mezőnyt, illetőleg, amelyek akkoriban (a múlt század kilenvenes korszakáig) jelentéktelen műveket értékelték felül esztétikailag érvénytelen színvonalú megközelítésekkel. Sőt éppen az újdonságok *utáni* újdonságukban voltak figyelemre méltóak, amelyekkel teoretikus-értelmező módszereikbe egyaránt beépítették az „innovatív erejüket lassan elvesztő” megközelítések felhasználandó értékeit, illetőleg annak a tág szellemi- esztétikai horizontnak-módszertannak az érvényben maradt erőit, amelyeknek a magyar regény a nyolcvanas évek óta sokat köszönhetett.

Izgalmas, gyorsan változó korszak volt a modernitást átíró poszt és a poszt-utániség évtizede. A jelentős műveket alkotó regényírók nem tömték be a fülüket a szellemi –teoretikus – diskurzusok előtt, de kitértek a csábítás elől, hogy azokat mintázzák le. Arra törekedtek, hogy – amiként a pályáján akkor induló másik fiatal irodalomtudós írta – „jóval megelőzve az elméleti megragadhatóság és megfogalmazhatóság konklúzióit, regénytapasztalatokban különálló egyedi és autonóm premisszaként tárják fel azokat.” (Bombitz Attila). Ugyanakkor a teória, tudományos eredményeinek feladása nélkül, megfontolás tárgyává tette azt, amit maradandó teljesítményeket alkotó képviselői már a nyolcvanas-kilencvenes években hangoztattak (Balassa Péter, Margócsy István, Poszler György).

5.

Hatvan esztendeje, olyan korszakban, amely már az ezredforduló éveiben is múltnak számított, Roland Barthes írta: az irodalom kérdése „nem így hangzik: *mi a világ értelme?*, talán nem is így: *van-e értelme a világnak?*, hanem csupán így: *íme, ilyen a világ – van-e benne értelem?*”

Az ezredforduló regényeinek köszönhetjük erre a kérdésre adott radikális *nem*-et. Ez olyan világértelmezésként jelent meg, amely változó poétikákat, különféle formákat-nyelveket teremtett, illetőleg a teória, az olvasási-értelmezési stratégiák autonóm sokaságát is előhívta.

Barthes másik gondolata: „a regény-szintézis lehetetlensége nem véletlen; kifejezi, milyen nehezen tudjuk mi magunk megragadni korunk és társadalmunk történeti értelmét.” Tehát, mondhatnám, az (akkori) korszellemet.

Az ezredforduló regényeinek köszönhetjük azt a másik, hasonlóképp radikális felismerést, mely szerint a korábbi koroktól abban is különböznek évtizedeink, hogy nem rendelkeznek olyan entitással, amelyet *átfogó korszellemnek* mondhatunk.

Annak a nagy írónak, akinek száz éve született munkájára ma itt emlékezünk, a felismerése (és regénypoétikájának besorolhatatlan egyedisége) abban állt, hogy a Személyiség sohasem ismerhető meg saját tudatvilágának feltárlásaiból, része az is, ami belőle más tudatokban él. Akkoriban ennek a regényeiben való érvényesülése hozzájárult ama váltók átállításához. Nem kizárható, most száz év múltán, hogy a Személyiségből önmaga, illetőleg más tudatok híján, már nincs is, ami feltárlhasson.

Erről még ma sem lehetnek bizonyosságaink. Talán újabb évtizedek múltán tisztábban láthatnak majd azok, akik a mai írók egy-egy művének száz éves születésnapján kérdéseket tesznek fel. Fogadjunk el mindössze annyit, hogy ha a regény jövője erre mutatna, a csírák megjelentek már az ezredforduló irodalmában.

Előadás 2019. március 1-jén a Virginia Woolf esszéjének 100. évfordulójára rendezett *A regény az ezredfordulón* című bécsi konferencián.